

ПРАВО ЛЮДИНИ НА ЗВЕРНЕННЯ ЗА ЗАХИСТОМ СВОЇХ ПРАВ І СВОБОД ДО ЄСПЛ

Барабаш О. О.,
*доктор юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного та інформаційного права
Національного університету «Львівська політехніка»*

У статті досліджено право людини на звернення за захистом своїх прав і свобод до ЄСПЛ. Наголошено, що для України проблема оптимальної організації й ефективної діяльності органів державної влади в забезпеченні прав людини лежить у площині забезпечення верховенства права. Утвердження і захист прав та свобод людини є головною функцією української держави. Зазначено, що вагомим підтвердженням значущості інституту прав людини як об'єкта захисту міжнародними інституціями є те, що в чинній Конституції України містяться норми, які фіксують, з одного боку, невід'ємність та непорушність цих прав, а з іншого – встановлюють категоричну заборону на прийняття законів та інших нормативно-правових актів, які обмежували б права і свободи людини або звужували їхній зміст. Сформульовано висновок, що звернення до Європейського суду з прав людини розглядається як додаткова гарантія забезпечення прав і свобод людини та громадянина на міжнародному рівні.

В статье исследовано право человека на обращение за защитой своих прав и свобод в ЕСПЧ. Отмечено, что для Украины проблема оптимальной организации и эффективной деятельности органов государственной власти в обеспечении прав человека лежит в плоскости обеспечения верховенства права. Утверждение и защита прав и свобод человека является главной функцией украинского государства. Отмечено, что весомым подтверждением значимости института прав человека как объекта защиты международными институтами является то, что в действующей Конституции Украины содержатся нормы, которые фиксируют, с одной стороны, неотделимость и незабываемость этих прав, а с другой – устанавливают категорический запрет на принятия законов и других нормативно-правовых актов, которые ограничивали бы права и свободы человека или сужали их содержание. Сделан вывод, что обращение в Европейский суд по правам человека рассматривается как дополнительная гарантия обеспечения прав и свобод человека и гражданина на международном уровне.

The article deals with the right of people to appeal for the protection of their rights and freedoms to the European Court of Human Rights (ECHR). In Ukraine, the problem of optimal organization and effective activity of public authorities in ensuring human rights lies in the sphere of ensuring the rule of law. The assertion and protection of human rights and freedoms is the main function of the Ukrainian state. An important confirmation of the significance of the institution of human rights as an object of protection by international institutions lies in the fact that in the current Constitution of Ukraine there are norms, which establish the inalienability and inviolability of these rights and set up a categorical prohibition on the adoption of laws and other normative legal acts that would restrict human rights or freedoms or narrow their content. It is concluded that the European choice of Ukraine defined its state policy, which is aimed at approaching the living standards of citizens to European standards, rooting European values in all spheres of the functioning of the Ukrainian state and society.

Ключові слова: права людини, право на захист, верховенство права, міжнародні стандарти, європейські стандарти, ЄСПЛ, Конституція України, Конвенція, національне законодавство, національна самобутність.

Постановка проблеми. Однією з найважливіших проблем і внутрішньої, і зовнішньої політики сучасних держав є забезпечення й захист прав і свобод людини та громадянина. Адже, як зауважують вчені, реальним центром усіх процесів впливу права є індивідуальні форми суспільного буття особистості, в діяльності яких реалізується зміст права [1, с. 13]. Удосконалення механізмів реалізації людських прав і свобод слугує створенню гарантій щодо їх захисту.

Для України проблема оптимальної організації й ефективної діяльності органів державної влади в забезпеченні прав людини лежить у площині забезпечення верховенства права. Утвердження і захист прав та свобод людини є головною функцією української держави. Конституційні

права і свободи закріплені в Конституції та інших законодавчих актах. Людські права як об'єкт конституційного захисту є логічною складовою частиною практичного втілення принципів правової держави. У цьому сенсі виділення прав людини як специфічного об'єкта захисту впливає також із самої природи Основного Закону, що покликаний впорядкувати відносини між особою і державою, а також встановлювати межі державного регулювання.

Виступаючи в сучасних демократичних державах тим законом, в якому закріплено основи правового статусу людини і громадянина, Конституція створює основу їх юридичного захисту на національному рівні. Водночас, перебуваючи в центрі міжнародного і національного права, норми Конституції забезпечують імплементацію принципів і норм міжнародного права, що стосуються захисту людських прав, у національну правову систему. Із здобуттям незалежності Україна пропагує демократизацію всіх сфер життя та проголосила курс на розбудову правової держави. Отже, рівень забезпечення прав і свобод людини та громадянина, їх практична реалізація є індикатором демократичного розвитку суспільства і держави.

Проте задля повноцінного виконання своїх завдань і реалізації функцій кожна держава створює різноманітні органи й організації, які сукупно утворюють єдину національну інституційну систему. Додатковою гарантією захисту прав і свобод людини є також міжнародні механізми, до яких долучилася Україна.

Оцінка значущості захисту прав і свобод людини відображається у правових позиціях Європейського суду з прав людини (далі – Суд, ЄСПЛ). Аналіз динаміки діяльності цієї міжнародної інституції нині має винятково важливе значення для розвитку теорії прав людини, про що свідчать, зокрема, праці М. Баймуратова, М. Буроменського, Д. Гудими, О. Дашковської, С. Добрянського, Т. Дудаш, Т. Заворотченко, В. Капустинського, О. Качури, О. Луціва, Б. Малишева, О. Панкевича, С. Погребняка, Т. Подорожної, П. Рабіновича, Н. Раданович, Ю. Разметаєвої, Г. Христової, С. Шевчука, Г. Юдківської. Однак, попри зростання уваги до діяльності ЄСПЛ в українському загальнотеоретичному правознавстві, варто зазначити, що комплексний аналіз права людини на звернення за захистом до ЄСПЛ у загальнотеоретичному аспекті дотепер не здійснювався. Це підтверджує актуальність вибраної теми дослідження та її значення для розвитку вітчизняної правової системи.

Мета статті – вивчити особливості права на звернення за захистом своїх прав до Європейського суду з прав людини та визначити його суб'єктів.

Виклад основного матеріалу. Право на захист може бути реалізоване за допомогою різних механізмів. Зазвичай їх поділяють на дві великих групи: національні та міжнародні. Національні (внутрішньодержавні) механізми захисту прав мають свої особливості в кожній країні, а міжнародні механізми є однаковими для всіх, незалежно від національності та громадянства. Нині більшість держав взяла курс на демократизацію та європейський розвиток громадянського суспільства. У зв'язку із цим на міжнародному рівні було прийнято доволі велику кількість нормативно-правових актів, які встановлюють права людини і порядок їх захисту.

Кожна сучасна держава з демократичною формою правління на рівні національних конституцій та інших нормативно-правових актів закріпила права, свободи й обов'язки людини та громадянина, механізми їх реалізації та захисту [2, с. 35]. Належне забезпечення захисту прав людини є запорукою успішного й ефективного функціонування міжнародного правосуддя. Одним із найважливіших міжнародних судових органів у сфері захисту прав людини є Європейський суд із прав людини.

Попри великий обсяг наукових праць із цього питання, проблема значення і ролі ЄСПЛ як одного з органів захисту людських прав досі не вирішена, що засвідчують, зокрема, дані на початок 2017 р., згідно з якими Україна входить до п'ятірки країн із найбільшою кількістю звернень (22,8% скарг від загальної кількості) до цієї установи.

На думку Л. Пастухової, показниками ефективності рішень ЄСПЛ є рівень відновлення конкретними державами-відповідачами на основі рішень Суду порушених прав людини, певні зміни в динаміці встановлених Судом порушень конвенційних норм державами-відповідачами [3, с. 5].

Конституційне право людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до ЄСПЛ досліджено також у науковій праці Л. Липачової. Авторка розкрила зміст цього суб'єктивного права, узагальнила процедуру звернення до Суду та розглянула стан її функціонування в Україні [4, с. 6]. За результатами дослідження В. Капустинського, сформульовано низку важливих висновків, серед яких такі: варто контролювати дотримання всіх рішень ЄСПЛ і не допускати порушення з тих питань, щодо яких Судом стосовно України вже були винесені рішення; нагальною потребою є оптимізація національної системи судового та позасудового захисту прав людини [5, с. 12].

Практику ЄСПЛ щодо тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція), у частині розкриття сутності юридичного принципу верховенства права, досліджував у монографії С. Головатий. Отже, він дійшов висновку, що верховенство права – як універсальний й інтегральний принцип – властивий усім статтям Конвенції [6, с. 214].

Досліджуючи визначення принципу верховенства права, особливу увагу варто звернути на доповідь Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційська комісія), схвалену на

86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 р.). Шукаючи й аналізуючи всі аспекти розуміння верховенства права, Комісія визнає таким, що найкраще охоплює істотні елементи верховенства права, розуміння, яке запропонував Т. Бінгем (Tom Bingham): «Усі особи та установи державної влади – публічні чи приватні – мають відповідати публічно створеним законам, які набувають чинності (загалом) заздалегідь і на основі яких публічно здійснюється правосуддя, вони також повинні мати змогу користуватися благами цих законів». Це коротке розуміння, застосовне і до публічних, і до приватних осіб, набуває розширеного варіанту завдяки восьми складникам верховенства права: 1) доступність закону (у тому значенні, що закон має бути зрозумілим, чітким та передбачуваним); 2) питання юридичних прав мають бути вирішені нормами права, а не на основі дискреції; 3) рівність перед законом; 4) влада має здійснюватись у правомірний, справедливий та розумний спосіб; 5) права людини мають бути захищені; 6) мають бути забезпечені засоби для розв'язання спорів без надмірних матеріальних витрат чи надмірної тривалості; 7) суд має бути справедливим; 8) дотримання державою і її міжнародно-правових обов'язків, і тих, що зумовлені національним правом [7, с. 176].

Як зазначається в наукових джерелах, практику Суду як джерело права в Україні становлять, по-перше, тільки ті правоположення, які відтворені в мотиваційних частинах принаймні двох рішень Суду в аналогічних справах. По-друге, таку практику Суду уособлюють не всі принципи, сформульовані ним у процесі мотивації своїх рішень, а лише ті з них, які або конкретизують наявні абстрактні приписи Конвенції, або ж заповнюються цими приписами [8, с. 8]. Проте суддя Конституційного Суду України С. Головатий вважає хибними погляди вітчизняних авторів щодо того, що діяльність ЄСПЛ «ґрунтується на доктрині судового прецеденту» або що Суд «із самого початку став на позицію доктрини судового прецеденту», а напрацьовані ним рішення варто сприймати як «прецедентне право» тощо. Аналіз доводить, що Суд поклав в основу своєї діяльності зовсім іншу, ним же висунуту доктрину – еволютивного тлумачення, за якою Конвенція є динамічним і живим інструментом [9, с. 355].

За результатами дослідження О. Кочури було встановлено, що під практикою Суду як джерелом права варто розуміти частину правового досвіду і результатів діяльності ЄСПЛ, що виражається в офіційних актах, які набули чинності та містять важливі й актуальні правові позиції обов'язкового чи переконливого характеру щодо прав і свобод людини та громадянина [10, с. 10].

17 липня 1997 р. Україна прийняла Закон «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції». П. 1 цього Закону визначено, що Україна повністю визнає на своїй території дію ст. 46 Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 р. щодо визнання обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції [11].

Після ратифікації Конвенції Україною 17 липня 1997 р. документ став частиною національного законодавства України. З огляду на це Україна взяла на себе певні зобов'язання щодо гарантування та захисту прав і свобод, передбачених Конвенцією. Таким чином, у разі порушень українською державою своїх зобов'язань її громадяни та зареєстровані на її території юридичні особи, вичерпавши національні засоби правового захисту, протягом шести місяців від дати прийняття остаточного рішення по справі на національному рівні мають не тільки право, а й реальну змогу звернутися до Європейського суду з прав людини за захистом своїх прав і свобод, проголошених у Конвенції та додаткових протоколах до неї. Під поняттям «вичерпання національних засобів захисту» слід розуміти звернення заявника до всіх судових інстанцій держави, враховуючи касаційну інстанцію – Верховний Суд.

Також важливо зазначити, що Верховна Рада України 23 лютого 2006 р. прийняла Закон України «Про виконання та застосування практики Європейського суду з прав людини». Відповідно до цього Закону суди України під час розгляду справ визнають Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини джерелами права [12]. Від початку Конвенція була покликана внести щось принципово нове в систему міжнародно-правового захисту прав людини. Інновації, які вона внесла у міжнародне право, стосуються, передусім, створення системи колективного забезпечення прав людини і наднаціональної юрисдикції, покликаної забезпечувати конкретну практичну реалізацію прав, передбачених Конвенцією. Це дало змогу останній уникнути декларативності.

Принципово новим стало право індивідуальних петицій до Європейського суду з прав людини, що відрізняє компетенцію цього органу від інших постійних міжнародних судових органів, які розглядали спори тільки між державами. Тобто європейська нормативно-інституціональна правозахисна система, створена за названою Конвенцією, стала унікальним соціальним винаходом, а механізм забезпечення прав людини – одним із найдієвіших у світі [13, с. 34].

Перше засідання Суду відбулося 23–28 лютого 1959 р., а 18 вересня того ж року було ухвалено його Регламент. Перше рішення, яке виніс ЄСПЛ 14 листопада 1960 р., стосувалося справи «Lawless проти Ірландії». До 1998 р. Суд діяв на непостійній основі і судовий механізм захисту прав людини, передбачений Конвенцією, складався з трьох органів: Європейської комісії з прав людини (початковий розгляд скарг), Європейського суду з прав людини і Комітету міністрів Ради Європи. З 1 листопада 1998 р. (набув чинності Протокол № 11 до Конвенції) було докорінно змінено організацію системи ЄСПЛ. Відтоді Суд діє як єдиний судовий орган за Конвенцією на постійній основі, а Комісію скасовано. Від цієї ж дати фізичні особи можуть звертатись до Суду безпосередньо.

Найпоширенішими причинами скарг є порушення права на справедливий судовий розгляд, адекватне та своєчасне виконання судових рішень (ст. 6 Конвенції), незаконне затримання або позбавлення волі (ст. 5 Конвенції), спори про право власності, невиплата заробітної плати, жорстоке поводження (ст. 3 Конвенції) та ін. Що стосується невиконання судових рішень, то Європейський суд з прав людини 15 жовтня 2009 р. прийняв перше «пілотне» рішення щодо України у справі «Юрій Іванов проти України» (набуло чинності 15 січня 2010 р.), яким зобов'язав Україну протягом року розробити механізм забезпечення адекватної компенсації за невиконання або затягування виконання рішень українських судів відповідно до принципів Конвенції [14, с. 69].

Суд розглядає індивідуальні (в основному) і міждержавні (рідше) заяви (справи) та виносить рішення щодо стверджуваних порушень прав, гарантованих Конвенцією. Рішення Суду є обов'язковими для виконання країною-відповідачем, щодо якої вони були винесені. Багато рішень ЄСПЛ привели до внесення суттєвих змін у національне законодавство, судову чи адміністративну практику в багатьох сферах. Завдяки практиці ЄСПЛ Конвенція досі є потужним та динамічним інструментом, який здатен відповідати новим викликам та зміцнювати верховенство права, а також демократію в Європі. Кількість суддів, з яких складається ЄСПЛ, відповідає кількості держав-членів Ради Європи, що ратифікували Конвенцію [15, с. 17].

Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод, протоколи до неї та практика Європейського суду з прав людини є частиною українського законодавства. Уся без винятку практика ЄСПЛ є джерелом права в Україні. При цьому практика Суду має пріоритет у застосуванні. А положення Конвенції, розтлумачені в практиці ЄСПЛ, є мінімально необхідними стандартами в системі дотримання прав людини, які мають бути захищені та гарантовані. Це той мінімум, який держава має забезпечити кожному громадянину і кожній людині [16]. Ратифікація Європейської конвенції державами, які не є її учасниками, може позитивно вплинути на сферу захисту прав і свобод людини, на різні сфери життя особистості, суспільства і держави, а також внести позитивні тенденції в реалізацію зазначених прав.

Вагомим підтвердженням значущості інституту прав людини як об'єкта захисту міжнародними інституціями є те, що чинна Конституція України містить норми, які фіксують, з одного боку, невід'ємність та непорушність цих прав, а з іншого – встановлюють категоричну заборону на прийняття законів та інших нормативно-правових актів, які обмежували б права і свободи людини або звужували їхній зміст. Проте механізми захисту прав людини в Україні в умовах соціально-економічної та політичної кризи є недостатньо ефективними, оскільки простежується систематичне їх порушення. З огляду на це особливої уваги потребують проблеми боротьби з організованою злочинністю та корупцією, які підривають довіру людей до своїх прав, а також можливості владних структур забезпечувати правопорядок [17, с. 506].

Висновки. Отже, європейський вибір України визначив державну політику як таку, що спрямована на наближення рівня життя громадян до європейських стандартів в усіх сферах функціонування української держави й суспільства. Також у контексті адаптації українського законодавства до законодавства ЄС забезпечення прав людини є запорукою стабільних партнерських відносин із державами-членами ЄС. Звернення до Європейського суду з прав людини розглядається як додаткова гарантія забезпечення прав і свобод людини та громадянина на міжнародному рівні, а також механізм їх захисту в тих випадках, коли особа не задоволена рішенням внутрішньодержавного суду у справі, і передбачає наявність порушень правових норм. Отож, врахування міжнародних стандартів захисту прав людини з урахуванням національної самобутності дасть змогу найбільш повно реалізувати конвенційне право на захист, а отже, підвищити рівень правової свідомості та правової культури. Така система праворозуміння мала бути спрямована на визнання аксіологічного змісту прав і свобод людини та громадянина в їх єдності та непорушності.

Проте, вважаємо, Україні необхідно й надалі докладати чималих зусиль для забезпечення дієвості міжнародного захисту прав людини і основоположних свобод, створити нові ефективні національні засоби правозахисту, ефективніше адаптувати національне законодавство до європейських стандартів. Таким чином, найефективніший та безпосередній захист прав і свобод людини, гарантованих Конвенцією, передусім, має забезпечуватися на національному рівні.

Література:

1. Проблеми сучасної конституціоналістики : навчальний посібник / Н.В. Аніщук, М.В. Афанасьєва, Н.М. Бакаянова та ін.; за заг. ред. А.Р. Крусян та А.А. Єзерова. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 523 с.
2. Подорожна Т.С. Інтеграція положень права ЄС в правопорядок України: модернізація окремих інститутів права. *Публічне право*. 2015. № 1. С. 35–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2015_1_6/.
3. Пастухова Л.В. Ефективність міжнародно-правових засобів забезпечення реалізації Конвенції про захист прав і основних свобод людини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2003. 21 с.
4. Липачова Л.М. Реалізація конституційного права людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського суду з прав людини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2002. 20 с.
5. Капустинський В.А. Вплив діяльності Європейського суду з прав людини на формування національних правозахисних систем і дотримання державами стандартів захисту прав людини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2002. 20 с.
6. Головатий С.П. Верховенство права: у 3 кн. Кн. 2: Від доктрини – до принципу. Київ : Фенікс, 2006.
7. Верховенство права : доповідь Європейської комісії «За демократію через право» (переклад С. Головатого). *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184.
8. Соловйов О.В. Застосування Європейської конвенції з прав людини та практики Страсбурзького суду в Україні (загальнотеоретичні аспекти) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2011. 16 с.
9. Головатий С. Про людські права: лекції. Київ : Дух і Літера, 2016. 760 с.
10. Кочура О.О. Європейський суд з прав людини в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод громадян України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2015. 20 с.
11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнар. док. від 04.11.1950: зі змін. і допов. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_004.pdf (дата звернення 14.01.2019).
12. Про виконання та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення: 14.01.2019).
13. Рабінович П. Ефективність впливу Конвенції про захист прав та основних свобод людини на держави-члени Ради Європи. *Право України*. 2000. № 11. С. 34–36.
14. Богачова Л.Л. Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина в європейському та національному праві. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2011. № 22. С. 56–70.
15. Караман І.В., Козіна В.В. Європейський суд з прав людини, Європейська конвенція з прав людини та індивідуальні заяви: перше знайомство. 2-ге вид., переробл. та допов. Київ : ВАІТЕ, 2015. 136 с.
16. Войтенко Ю. Практика Європейського суду з прав людини як орієнтир для української системи захисту прав людини. *Судебно-юридическая газета*. 2018. 30 липня. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/122480-praktika-yeuropeyskogo-sudu-z-prav-lyudini-yak-orientir-dlya-ukrayinskoyi-sistemi-zakhistu-prav-lyudini> (дата звернення: 14.01.2019).
17. Подорожна Т. С. Правовий порядок: теоретико-методологічні засади конституціоналізації : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 536 с.